

ӨОЖ 811.512.122 (075.8)
ГТАХР 16.21.61
DOI 10.56525/QWVS6043

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ИСАКОВА А.С.

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау қ., Қазақстан
E-mail: assylymay.issakova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Филолог студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастырудың лингвомәдени негіздері құжаттарды рубрикациялауда жіктеуші белгілер ретінде, тезаурустар мен онтологияларды генерациялауда семантикалық концепт ретінде, БАҚ-ның контент-талдауында тірек түсініктер ретінде пайдаланылуы мүмкін. Іс жүзінде мәтінді автоматты түрде өңдеудің барлық тапсырмаларында, аннотациялауда, индекстеуде, жіктеуде, машиналық аудармада, білімдерді алуға және т.б. терминологияны шығару қажет болады.

Бұл монография тілдік тұлға қалыптастырудың келешегі мен даму мәселелерін анықтау үшін аталған әдістерді сипаттауға және жүйелендіруге шақырады. Анықталатын мәселелердің маңыздылығы қазіргі қоғамда орын алған ақпараттық жарылыс феноменіне негізделеді. Тілдік тұлға қалыптастыру саласындағы ғылыми қызметкерлерге, мамандарға, ЖОО оқытушыларына, докторанттарға, магистранттарға және студенттерге арналған.

Кілт сөздер: сөз мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, тілдік тұлға, студенттің тілдік тұлғасы, тілдік тұлға қалыптастыру.

Кіріспе. Елдің егемендігін, мемлекеттің тәуелсіздігін баянды етудің аса маңызды факторларының бірі – ұлттың тұтастығы мен бірлігі. Ал ұлттың ыдырамас тұтастығы, мызғымас бірлігі, түптеп келгенде, ұлт тілінің тұтастығы оның әдебиетімен тығыз байланысты. Өйткені ұлтты ұйыстыратын, оны өзге этностардан өзгешелігі мен айырмасын айқын аңғартатын негізгі белгісі де, бет-бедері де оның тілі, әсіресе ұлттық әдеби тілі [1, 3 б.].

Ұлттық әдеби тілдің дамып, толығына тіл мамандарының қосар үлесі қомақты. Тіліміздің бар байлығын пайдалана отырып, ақын-жазушы, лингвист ғалымдар тілдегі нормаға қайшы қолданыстарды реттейді, тілдік ұжымның атап айтқанда, филолог студенттердің мәдениетін көтеруді, олардың тілдік тұлғасын қалыптастыруды назарда ұстайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің материалы терінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері алынды. Сауалнама нәтижелеріне анализ, синтез жасау, жазба жұмыстардың тілін бақылау, талдау және тілдік фактілерді салыстыру әдістері қолданылады.

Зерттеу нәтижелері. - қазақ тілді филолог студенттердің тілдік тұлғасы лексика-семантикалық, лингвомәдени, әлеуметтік лингвистика тұрғысынан арнайы және кешенді зерттелді;

- филолог студенттердің тілдік тұлғасы мен өзге тұлғалардың (заң қызметкерінің тілдік тұлғасы, журналистің тілдік тұлғасы, қоғам қайраткерінің тілдік тұлғасы т.б.) айырмашылығы мен ұқсастықтары анықталды;

- филолог студенттер тіліндегі норма мен жүйе арақатынасы, дағдыға айналу мәселесі талданып, дәйектелді;

Сөз мәдениетінің екінші, үшінші түсініктерінің арасында ішкі байланыс бар екенін байқаймыз. Сөйлеудің құрылымы қажетті коммуникативтік биікке жету үшін, автор білім, дағдыларды меңгеруі керек.

Тілдің қарым-қатынастық қызметі адамның түрлі ойын, сана-сезімін білдірумен қатар, ол әдеби тіл қалпына түскенде, оның эстетикалық сезімді білдіру аясы да кеңейеді. Бұл – әсіресе көркем әдебиет тілінің ауыр жүгінің бірі. Әдеби тіл пайдаланушылардың тілдік талғамы неғұрлым күшті болса, әдеби тілдің сымбаттылық, нормалық қасиеті солғұрлым арта түседі. Біз жұртшылықты, әсіресе жастарды соған бейімдеуге тиіспіз [2, 454 б.].

Ғылым тілінде «тіл мәдениеті», «сөз мәдениеті» деген терминдер бар. Осылар бір нәрсе емес, азды-көпті айырмашылығы бар, бөлек-бөлек ұғымдар. Сайып келгенде «тіл» және «сөз» терминдерінің айырмасына негізделеді.

«Тіл» – қарым-қатынас жасаудың таңбалық механизмі; ол – таңбалардың жиынтығы. Ал «сөз» – белгілі бір хабарды бағалау үшін, соның қажеттілігіне қарай тіл таңбаларының өз заңдылықтары бойынша ұйымдасуы, яғни, сөйлем – іс жүзіндегі тіл. «Тіл» – жалпы, ортақ; ал сөз – әрбір жеке адамның сөйлеуінен көрінеді, сондықтан ол жекелік сипатқа ие.

Міне, осыдан келіп, тіл мәдениеті дегеніміз – тілдің лексикасы мен грамматикасының биік даму дәрежесі, семантикасының шындалғаны, интонациясының икемділігі мен көптүрлігі т.б. жақтары болып шығады. Ал сөз мәдениеті жоғарыда айттық – сөздің коммуникативтік сапаларының жиынтығы. Ол сапалардың жетілгендігі түрлі жағдайларға: тіл мәдениетіне, тілдік қызметке, сөз мазмұнының мақсатына т.б. байланысты. Мәселен, тілдің жүйесі неғұрлым бай болған сайын, сөздік құрылымның ішінен ең керектілерін таңдауға болады (сөздің коммуникативтік әсерін күшейту үшін). Ал сөйлеуші (филолог) адамның сөздік (тілдік) дағдылары неғұрлым жетілген, кең еркін болса, соғұрлым оның сөзі шебер, әсерлі, мәнді болады. Оның сөзіне дәлдік, бейнелік сияқты т.б. коммуникативтік сапалар тән болады.

«Тіл (сөз) мәдениетінің негізгі қарастыратыны – әдеби норма, нормалану үдерісі. Ал әдеби нормаға қатысты ең үлкен мәселелердің бірі – тіл элементтерінің өз орнында (өз қызметінде) дұрыс жұмсалуды жайында болса, екінші мәселесі дублеттілік, варианттылық туралы. Бұл екеуі жалпы тіл мәдениеті проблемасының өзегі деуге болады» [3, 65 б.].

«Тіл мәдениеті» немесе «сөз мәдениеті» терминдері синоним ретінде қолданылатынын түсіндіргеніміз сияқты «қате», «олқылық», «кемшілік» ұғымдарының жарыса қолданылуын талдағанды жөн көрдік. Қазақ тілінің мәдениеті туралы сөз қозғаған еңбектерде «қате», «олқылық», «кемшілік» ұғымдары жарыса қолданылып жүр. «Сөз мәдениеті теориясы бойынша «қате» деген ұғымға біржақты баға беріледі – «дұрыс», «дұрыс емес». Ал «олқылық» ұғымы сөзі жұтаң, сөзі дәл емес, сөзі орынды, сөзі орынсыз дегенді қамтиды. Яғни сөз қарым-қатынас мақсатына қарай бағаланады. Жоғарыдағы еңбектерді ескере отырып, қазақ тілді филолог студенттердің тілін екі сатыға бөліп қарастырамыз. Біріншісі – сөз дұрыстығы (правильность речи) болса, екіншісі – сөз бедері (выразительность речи).

Сөз мазмұнының мақсаты қаншалықты терең, күрделі, бай болса, адам өзінің сөзіне соншалықты жоғары талаптар қояды, соның нәтижесінде оның сөзі де икемді, күрделі және көп түрлі болады. Біздің түсінігімізше, жалпы және кәсіби мәдениеттің қазақ тілді студент-филологтың тілдік тұлғасын қалыптастырудағы көрінісі сөз мәдениеті, оның мәні мен құрылымы.

Филолог студенттер үшін тіл ерекшеліктері, мәні, мағынасы өте зор. Адамға ауа қандай қажет болса, филолог студенттер үшін сөйлеу тілі сондай қажет. Әрине, әр филолог студенттердің өзіндік тілдік ерекшеліктері, сипаты, дауыс ырғағы, мимикалық іс-әрекеті, тәжірибесі түрлі болады. филолог студенттер тілдің ауызша түрін де, жазбаша түрін де толық пайдаланады. Ауызша тіл мен жазба тілдің бір-бірінен үлкен айырмашылығы бар. Ауызша сөйлеуде айтамыз, естиміз, ал жазуда – көреміз, жазамыз немесе естиміз, жазамыз.

Кез келген филолог студенттердің сөйлеу тілінің деңгейі өте жоғары болуға тиіс. Ол үшін ең алдымен әдеп пен шеберлік керек. Мәселен, атақты педагог А.С. Макаренко былай

деген екен: «Мен «бері кел» деген сөзді он бес түрлі дауыс ырғағына салып, бет пішінімді, мимика, тон, әуенімді өзгертіп үйренбейінше, дұрыс сөйлей алдым деп есептемедім» [4, 55 б.].

Сөз қаншалықты қарапайым болса, соншалықты түсінікті болады, логикаға дұрыс құрылған сөз тіркестері фразаға күш пен сенімділік береді. Сөйлеу тілінің дәлдігі бұрыннан тілдің ең маңызды сипатының бірі деп есептелінеді.

Сөз мәдениеті сөздерді дұрыс қолдану, сөйлеу кезінде оларды бір-бірімен қиюластырып, үндестіріп, дұрыс айту, тілдің ғасырлар бойы сұрыпталып келген, ақын, жазушы сияқты сөз зергерлері оюлап берген көркемдігі мен әсем өрнегін қолдану секілді мәселелер болмақ.

«Сөз-сөзге жарығын да түсіріп тұрады, көлеңкесін де түсіріп тұрады. Біріне-бірі жарығын түсіріп тұратын сөйлем айтайын деген ойыңды оқушыға дәл жеткізеді. Бұл арада ерекше ескеретін бір нәрсе, әр сөздің ой мен сезімге бірдей дөп тиіп жатуы, ең үлкен арман осында» (Ғ.Мүсірепов).

Филолог студенттер өзі оқыған не көрген оқығаны суреттегенде (жора-жолдасына, отбасына, әріптестеріне т.б.) мүмкін пікірталас, мүмкін ой қорытындысы ма, қарсы келер сұрақтар ма, қандай болған күнде де сан қилы әдіс, мимика әр түрлі сөйлеу мәнері арқылы жеткізеді. Филолог студенттер түсіндірсе, көрсетсе, кеңессе, ақыл беріп сақтандырса, сенім білдірсе, қызықтырып жігерлендірсе, талпындырып ықылас етсе, сыйластыққа, қажеттігін қанағаттандыруға көмектессе, қуаныш бөлісіп, көңілін көтерсе т.б. – бәрін де өзінің жасампаз қаруы, басты құралы – тілі арқылы жүзеге асырады.

Сөйлеу тілі бірсыдырғы, бірыңғай емес, әр қилы, әр қырлы болып құбылып отырады. Филолог студенттер қарабайыр, жөнсіз, қырсық сөздердің орнына қай кезде, қандай жағдайда болмасын сыпайылықты, инабаттылықты аңғартатын сөздермен нәр беріп, нұрландырып, істің жігін жатқызып отырғаны абзал. Мысалы, филолог студенттер мектеп мұғалімі болды делік. Ол «Алдына қарап отыр», «Тыныш», «Ауыздарыңды жабындар», «Сөзді доғарыңдар» т.б. түрлі тиым сөздерді қайталап, оқушыларды мезі қылмай-ақ ара-тұра әзілдеп не назарын арнайы сөздермен аударуға әрекет жасағаны дұрыс. Айталық: ...Бірде мұғалім сыныпқа ене бере, бір оқушының (Темірлан болсын) сөйлеп отырғанын көреді. Ол мұғалім ескертуін тыңдамайды. Келесі күні сабақ басталарда, амандасқаннан кейін мұғалім Темірланға: «Сенің бүгін сөйлегің келе ме? Егер сөйлегің келсе, топ алдына шығып сөйле, ұялма! Үзілісте де сөйлей бер. Сен сөйлеп тұрсаң да, мені тыңдайсың ғой», – деді.

Бірнеше рет осы қылығын әр сабақта қайталап жүрген оқушы бұдан былай тәртіп бұзбайтын болды. Мұндай тілдік тәсіл – психологиялық тәсіл болып тәжірибелі ұстаздарда кездеседі. Әйтсе де, мұғалім әдеби болғанда, оқушылар оның сөзіне жан дүниелерімен құлай берілгенде ғана қосалқы әдіс-тәсіл өз нәтижесін береді.

«Тілдің қызметі адам ойын өзгелерге жай ғана білдіре салудан емес, сонымен қатар оны әсерлі етіп, әдемі түрде жеткізуден көрінеді. Ол үшін тілде образды, бейнелеуіш элементтер пайдаланылады. Мұндай сөздердің тыңдаушы мен оқушы сезіміне әсер ететін қабілеті күшті болады» [1, 29 б.].

Тілдік эстетика сөйлем логикаға құрылған, түсінікті, сөздері өз орнында, синтаксистік байланыс арқылы жүйелі болуын талап етеді. Осы айтылғандарды ескермей, қате жіберіп сөйлеу филолог студенттердің ой саяздығының, тілдік талғамы таяз екенінің белгісі. Филолог студенттерге фонетика, грамматика, лексика, синтаксис, орфоэпия, орфографиядан білім беру – олардың тілдік талғамын жетілдірудің бөлшегі ғана.

Н.Уәли өзінің «Жақсы сөз – жарым ырыс» деген мақаласында «Ізеттілік, сыпайылық – мәдениетті адамның белгісі. Бұл қасиет ең алдымен адамның қылығынан, содан соң тілінен байқалады. Одыр, арнайы сөйлейтін кісі мәдениеттілердің қатарынан саналмаса керек» дейді.

Сондай-ақ, оған дауыс ырғағы, үні, дауыс күші, интонация, сөздердің дұрыс байланысып, анық-нақты естілуі де маңызды. Сөздің айтылуы өте жылдам, ақырын, баяу, бірқалыпты болады. Үннің естілуі – жағымды, жағымсыз. Дауыс ырғағы – өте қатты, жай, баяу, ақырын. Тон баяулаған, толқыған, қызықтырған, сезімділікке, сенімсіздікке не бейхабарлыққа т.б. негізделеді. Бет-пішіні, мимикасы – мейірімді, қатал, бірсарынды, қуанышты, қайғылы, солғын жүзді т.б. бірнеше түрлі болады. Бұл жалпы мәдениеттің, нақы айтсақ, педагогикалық мәдениеттің үлесі.

Қорыта айтқанда тіл мәдениеті – коммуникативтік сапалар жүйесі және соны зерттейтін ғылым. Оның зерттеу нысаны – әдеби тіл және оның нормалары бола тұра, басқа ғылым салаларына (әсіресе стилистикаға), сонымен қатар, психология, логика, эстетика, социология, педагогика ілімдеріне, солардың деректеріне арқа сүйейді.

Жеке адам мәдениетін шартты түрде жалпы және кәсіби мәдениет деп бөлуге болады. Жалпы мәдениет гуманитарлық негіз деп қарастырсақ, кәсіби мәдениеттің құрамына білім, мамандық таңдаудағы бейімділік жатады. Жалпы мәдениет дегеніміз – рухани байлықты, білім жоғарғы деңгейінің іс-әрекеттен көрініс табуы. Кәсіби мәдениет білімділік пен даму деңгейін іске асыру, белгілі бір бағыттағы білім, білік, дағды. Жалпы мәдениет адам дамуының гуманитарлық негізі, толығы көзі болса, кәсіби мәдениет оны кәсіби тәжірибеде іске асырушы болып табылады.

Адам материалдық және рухани құндылықтардың авторы және сол құндылықтарды іске асырушы болғандықтан кәсіби мәдениет адамның мәдени күшінің дамуының жиынтығы.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, мәдениеттің өзіне тән ерекшеліктерін атап көрсетуге болады. Мәдениет әлеуметтік тәжірибені сақтау және тасымалдаудың әмбебап құралы. Л.Н. Коган еңбегіне сүйене отырып, оны жеке адам мәдениеті, кәсіби мәдениет және тұлға мәдениеті деп топтастыруға болады.

Мәдениет дегеніміз не? – деген сұраққа көне ойшылдар, қазіргі заман мәдениеттанушылары, философтардың кімді мәдениетті адам қатарына қосамыз, мәдениетті адам деп аталу үшін қандай критерийлер қажет деген сауалға жауап іздеген. Осыдан мәдениетті адам тек материалдық жағы жоғары, сырт бейнесі талапқа сай адам ғана болуы мүмкін емес екені анықталды. Мәдениетті адам ең алдымен тілі назарда болды. Сол себептен оның сөз мәдениетін зерттеу қажет.

Қорытынды. Қазақ әдеби тілінің қоғам өмірінде алатын орны кеңестік кезеңде жаңа сатыға көтерілді. Әсіресе, оның дамуына 1920-жылдардан кейін жақсы жағдай жасалғанын атап өту керек: соның нәтижесінде қазақ тілі ғылым мен техниканың, оқу мен білімнің тіліне айналды. Мектептерде, жоғары оқу орындарында қазақ тілі пән ретінде оқытылып, ғылыми зерттеулердің нысаны бола бастады. 1950-жылдардан бастап тілді пайдалану, қолдану мәдениеті туралы арнайы шаралар жүзеге асырылды. Бұған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «Тіл мәдениеті» бөлімінің ашылуы жаңа серпін берді. Тіл мәдениеті тақырыбына тікелей қатысы бар республикалық конференциялар өткізілді (алғаш 1968 жылы). Жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде қазақ тілінің мәдениеті арнайы курс, кейін арнайы пән ретінде оқытыла бастады. Көптеген мақала, кітап, жинақтар жарияланды. Осының бәрі қазақ тілі мәдениеті мәселелерінің жұртшылық назарынан тыс қалмағандығын көрсетеді.

Сонымен бірге қазақ тілінің қолданылу аясы кеңестік кезеңнің 1950-жылдарынан бастап тарыла бастағанын да айту керек. Жоғарыдан түскен нұсқаулардың, сондай-ақ жеке басқа табыну, тоқыраудың әсерінен оның өрісі бірте-бірте тарылды, аяғына тұсау салынды. Бұдан тек тәуелсіздіктің арқасында ғана құтылуға жол ашылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филология ғылым. докт. диссер. Алматы, 2007. - 328 б.

2. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007. - 470 б.
3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. - Алматы: Санат, 1997. - 223 б.
4. Макаренко А.С. Воспитание гражданина /Виноградова М.Д. - М.: Просвещение, 1988. - 304 с.
5. Ұйықбаев К.И. Тіл мәдениетінің кейбір мәселелері. - Алматы: Білім, 1969. - 24 б.
6. Қалиев Б. Тіл мәдениеті және ұлттық сана //Жетісу. - 2004. № 3.
7. Сыздық Р. Бүгінгі жазу-сызу мәдениеті //Егемен Қазақстан.- 2004.
8. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1999. - 448 б.

Исакова Асылымай Сагинбековна

*Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова
г.Актау, Казахстан*

ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

Аннотация. Лингвистические и культурологические основы формирования языковой личности студентов-филологов могут использоваться как классификационные признаки при классификации документов, как семантические концепты при формировании тезаурусов и онтологий, как опорные концепты при анализе медиаконтента. Практически во всех задачах автоматической обработки текста, таких как аннотирование, индексирование, классификация, машинный перевод, извлечение знаний и т. д. необходимо будет разработать терминологию.

Данная монография призывает к описанию и систематизации этих методов с целью определения будущего и развития проблем формирования языковой личности. Актуальность выявленных проблем обусловлена феноменом информационного взрыва в современном обществе. Предназначено для научных работников, специалистов, преподавателей вузов, докторантов, аспирантов и студентов в области формирования языковой личности.

Ключевые слова: культура слова, культура речи, языковая личность, языковая личность студента, формирование языковой личности.

Issakova Assylymay Sagunbekovna

*Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh.Yessenov
Aktau, Kazakhstan*

FORMATION OF THE SPEECH CULTURE FUTURE TEACHERS

Annotation. Linguistic and cultural bases of formation of linguistic personality of philological students can be used as classification signs in document classification, as semantic concepts in generating thesauruses and ontologies, as supporting concepts in media content analysis. In virtually all automatic text processing tasks, such as annotation, indexing, classification, machine translation, knowledge extraction, and more. it will be necessary to produce the terminology.

This monograph calls for the description and systematization of these methods in order to determine the future and development issues of language identity formation. The importance of the identified issues is based on the phenomenon of information explosion in modern society. It is intended for research workers, specialists, university teachers, doctoral students, graduate students and students in the field of language personality formation.

Key words: word culture, speech culture, linguistic personality, linguistic personality of the student, formation of linguistic personality.